

ДО ІСТОРІЇ ОДНОГО ЗБРАННЯ

Аналізується сучасний стан вивчення придніпровської барокової ікони, історії збиральництва і формування колекції ікон Дніпропетровського історичного музею та Дніпропетровського художнього музею.

Ключові слова: козацьке мистецтво, народне малярство, ікона, іконопис, козацьке бароко, культура Придніпров'я.

Анализируется современное состояние изучения приднепровской барочной иконы, истории собирательства и формирования коллекции икон Днепропетровского исторического музея и Днепропетровского художественного музея.

Ключевые слова: казацкое искусство, народная живопись, икона, иконопись, казацкое барокко, культура Приднепровья.

The modern state of study of the PreDnipro baroque icon, history of fitter and forming of collection of icons of the Dnepropetrovsk historical museum and Dnepropetrovsk artistic museum is analyzed.

Key words: the Cossack art, folk painting, icon, icon painting, the Cossack Baroque, the culture of PreDnipro region.

Актуальність проблеми визначається необхідністю дослідження та збереження іконописного мистецтва Придніпров'я козацької доби — своєрідного, оригінального явища в історії вітчизняної культури. Унікальні пам'ятки придніпровських ікон XVII — XVIII ст. збагачують багатоманітну палітру українського малярства, відтворюють важливу сферу духовного життя народу, ілюструють складний і неоднозначний період історії з його динамікою політичних та культурних змін. Утім феномен придніпровської ікони, незважаючи на її історичне і мистецьке значення, ще не набув належного наукового висвітлення.

Мета статті — обґрунтування необхідності вивчення втраченої сакральної спадщини, регенерації придніпровського іконопису як цілісного мистецького явища. Його комплексне вивчення передбачає дослідження в єдності історичних, іконографічних, типологічних, образно-стилістичних аспектів місцевої художньої культури.

Наприкінці XIX та на початку XX ст., виникають дослідження з історії Запоріжжя та Української церкви, в яких зібрано важливий фактичний матеріал, проте, вони переважно описові. Цікаві спостереження про художню спадщину Запоріжжя знаходимо в працях В. Мащукова [9], Д. Дорошенка [4], В. Беднова [1], І. Грабаря [3]. Д. Донцов висловлював думку про вплив запорізького мистецтва на всю європейську культуру [5, с. 164]. Деякі окремі мистецтвознавці, зокрема П. Жолтовський [6], розглядали запорізьке мистецтво як вияв національно-демократичних тенденцій, які впливали на всю українську культуру. М. Брайчевський висловлював припущення, що «особливі форми козацького життя й побуту не могли не створити й осо-

близькі форми матеріальної культури Запоріжжя, мистецтво, сповнене духом степової вольниці та презирства до еталонів» [2, с. 22].

У подальших дослідженнях інтуїтивно відзначалась відмінність іконопису Придніпров'я в порівнянні з традиціями інших українських земель. Цю відмінність деякі вчені пояснювали впливом козацького мистецтва на сакральне. Згодом, відповідно до встановлених ознак, переломною стає теза щодо усадкування іконописом придніпровських земель традицій Київської Русі. Пошуки ознак, які б дозволили відрізнити пам'ятки придніпровського сакрального мистецтва від малярства на інших українських територіях, були продовжені в працях українських мистецтвознавців, у яких чи не вперше акцентується увага на бароковому іконописі козацької доби. Саме ікона залишається основною пам'яткою запорізького духовного доробку, значення якої в історії української культури і в історії козаччини дуже велике.

Значний внесок у дослідження іконописного мистецтва Придніпров'я зробив Дмитро Іванович Яворницький, діяльність якого знаменувала новий етап комплексного дослідження й збиральництва запорізької матеріальної та духовної спадщини. Вчений «... много раз объезжал все места бывших Сечей, много раз плывал по Днепру, спускался через пороги, осматривал острова, балки, леса, шляхи; вместе с этим посещал кладбища, изучал церковные древности, записывал козацкие песни, народные придания, вскрывал погребальные курганы и обозревал все, более или менее, значительные частные общественные собрания запорожских древностей» [13, с. 5].

Д. І. Яворницький, мандруючи Єкатеринославською єпархією, зібрав величезний обсяг фактичного матеріалу, який збагатив збірку Єкатеринославського обласного музею ім. А. Н. Поля. Вчений усвідомлював значення своєї роботи і чітко розумів, що «...церковнымъ древностямъ нашего края грозитъ сплошное истребленіе, и потому ихъ надо было во что бы то ни стало спасать отъ такой гибели» [12, с. 11]. Яворницький з точністю описував усі свої знахідки і враження від знайденого та побаченого, фіксував те, що втрачено назавжди. «...часть ихъ погибла въ деревянныхъ церквахъ отъ пожара, какъ на примѣръ, кладбищенская церковь въ г. Новомосковскъ, истребленная пожаромъ со всѣмъ ее многоцѣннымъ добромъ запорожскихъ временъ. Часть расхищается ворами, дѣлающими почти непрерывныя нападенія на церкви въ различныхъ мѣстахъ, какъ на примѣръ, въ Кудеволовкѣ, Богодаровкѣ, Калужинѣ, Красномъ-Кутѣ и другихъ селахъ. Часть расходится по рукамъ лицъ, состоящихъ при церквахъ. Такъ на примѣръ, дорогіе камни на евангеліяхъ, крестахъ, иконахъ или совсѣмъ исчезаютъ, или же подмѣняются простыми стеклами, старыя иконы часто роздаются священниками крестьянам на дома, а не то безъ вѣдома священниковъ забираются изъ церквей самими старостами, или же «пускаются на воду». Или наконецъ предаются огню. Часть вещей погибаетъ отъ плѣсени, сырости, моли и въ особенности отъ мышей, всегда имѣющихъ свободный доступъ

въ церкви безвозбранное въ нихъ мѣстопробываніе. Нѣкоторые предметы церковной старины завѣдомо и систематически истребляются духовенствомъ, не придающимъ, по своему незнанію, никакой цѣны. Между сельскимъ духовенствомъ далеко не вездѣ можно встрѣтить лицъ, которыя бы понимали цѣну предметамъ церковной старины. Которыя бы дорожили ими и старались о сохраненіи ихъ для потомства» [12, с. 11]. Вчений розумів, що історичні цінності потерпають не лише від стихійних лих, а й від недбалого ставлення людей, які не усвідомлювали значення та цінності оточуючих їх речей, на перший погляд, старих та непотрібних: «...испорченъ большихъ размѣровъ въ серебряной шатъ образъ Спасителя чудного письма XVIII вѣка, находящійся въ соборномъ храмѣ м. Никополя и облитый кислотой евреемъ при очисткѣ лика. Уцѣльвшій отъ варварской реставраціи образъ Богоматери такого же точно письма возбуждаетъ просто таки удивленіе красотой своего лика» [12, с. 12]. Саме завдяки докладним описам усього знайденого та побаченого Яворницьким, ми можемо лише уявити за малою часткою велику спадщину колишнього краю вольностей козацьких. «Древние шелковые ткани и кишмы, т. е. домотканые ковры, или вовсе исчезли изъ церковныхъ кладовыхъ, или же безжалостно истрепаны, выброшены, какъ хлам, на хоры, на колокольни, вынесены въ сторожки возле церквей, а то и просто сожжены. Древніе серебряные оклады съ иконъ, старыя ризы, епитрахили, воздушки проданы скупщикамъ старья, приобретающъ все это за сущіе гроши» [12, с. 12].

Мандруючи територію колишнього Запоріжжя, Яворницький фіксує запорізькі пам'ятки, з його праць вимальовується справжній їх реєстр. Зазначаючи себе в третій особі, вчений пише: «...онъ объѣхалъ въ теченіе трехъ мѣсяцевъ пока два уѣзда — Верхнеднѣпровскій и Екатеринославскій — и доставилъ въ музей, около 750 предметовъ церковной и нецерковной старины, т.е. всевозможной утвари, иконъ, плащаницъ, облаченій, престольныхъ покрововъ, тѣльныхъ крестовъ, церковно-богослужебныхъ книгъ, запорожскихъ поясовъ, килимовъ, хустокъ, рушниковъ, кisetовъ, рукописей, монетъ и т. п. Въ это число вошли 46 евангелій, 38 чашъ, 34 напестольныхъ креста, 32 дарохранительницы и прочее, что представлено подробно въ прилагаемомъ при семъ спискѣ добытыхъ предметовъ. Все это цѣнно и по старинѣ, большею частью запорожскихъ временъ, и по матеріалу, большею частью серебру съ позолотой.

При этомъ слѣдуетъ отмѣтить особенно выдающіяся рѣдкости, составляющія украшеніе церковнаго отдѣла музея. Таковы:

Большой кипарисовый напестольный крестъ, высоты 108 сант., тонкой художественной работы XVIII вѣка, въ серебряной позолоченной оправѣ съ обѣихъ сторонъ, на массивномъ серебряномъ позолоченномъ постаментѣ, съ мелкой, тонко вырѣзанной по кипарису жизнью Спасителя. Взят изъ церкви с. Коммиссаровки, Верхнеднепровскаго уѣзда (см. въ порядкѣ описи № 209).

Холщовый переносный иконостасъ запорожскихъ временъ, конца XVIII вѣка, состоящій изъ четырехъ большихъ полотень, на одномъ изъ коихъ поражаетъ своей юной красотой написанная во весь ростъ св. Варвара великомученица съ вѣнкомъ на головѣ и съ оливковою вѣтвью въ рукъ. И въ общемъ и въ деталяхъ это произведение талантливаго, но оставшагося неизвѣстнымъ художника. Извлечень онъ изъ хлама, выброшеннаго на колокольню каменной церкви с. Саксагани-Поюровки, Верхнеднѣпровскаго уѣзда (см. в порядкѣ описи № 49, 50, 51, 52.)» [12, с. 13–14]. Ми свѣдомо наводимо великі за обсягом цитати зі звіту Яворницького тому, що, на жаль, місце розміщення більшої частини цієї колекції нині не відомо. Можливо, ікона Св. Варвари, яку описав дослідник, потрапила згодом до Дніпропетровського художнього музею, котрий, як відомо, виник як філіал історичного музею. Отже, туди потрапили деякі експонати із зібрання автора. Водночас, відома нам Св. Варвара з художнього музею дещо відрізняється від опису Д. Яворницького.

Напередодні XIII Археологічного з'їзду, проведеного з ініціативи вченого в серпні 1905 р. у Катеринославі, Дмитро Іванович здійснив експедицію по Катеринославському та Верхньодніпровському повітах, відшукуючи найцінніші пам'ятки. Попередня обізнаність надає йому змогу за три місяці зібрати велику кількість предметів церковної старовини, серед яких було чимало ікон: «Не менше интересна шелковая, желтого цвѣта, катапетасма съ прекрасными, поражающими своимъ величіемъ и красотой ликами трехъ святителей — Василія Великаго, Григорія Богослова, Іоанна Златоустаго, и выше святителей Господа Вседержателя съ распростертыми руками и съ изображеніем на груди у него Духа святого (см. въ порядкѣ описи № 38).

Замъчательны также два образа, оба писанные на холстѣ Іоанна Предтечи и Богоматери, первый 141/4 вершковъ высоты при 121/4 вершковъ ширины., второй 141/2 вершковъ высоты при 121/4 вершковъ ширины. На оборотной сторонѣ каждаго изъ этихъ образовъ сдѣлана въ 1813 году надпись священникомъ с. Богодаровки, Верхнеднѣпровскаго уѣзда, Василиемъ Діонисіевымъ. Надпись эта гласить, что оба образа взяты были въ 1812 году французскими войсками въ Москвѣ, а во время бѣгства ихъ изъ Россіи, при переправѣ черезъ р. Березину, близъ г. Борисова, при деревнѣ Брыль, отысканы въ отбитомъ у нихъ обозѣ, между бумагами, поручикомъ Кисловскимъ и тогдаже подарены генераль-маіору Семену Гангелблону, а этотъ послѣдній привезъ ихъ въ свое имѣніе Богодаровку и подарилъ въ мѣстную церковь (см. в порядкѣ описи №№ 84, 85, церк. отд.).

Письмо обоихъ иконъ положительно превосходное, и потому немудрено, что онъ обратили на себя вниманіе французовъ, которые при вторженіи Наполеона I, старались захватить все, что было лучшаго въ нихъ по части искусства, или то, что составляло само по себѣ какую — либо рѣдкость, и отправлять это въ собственную столицу, Парижъ.

Къ великому огорченію должно сказать, что изъ двухъ образовъ только образъ Іоанна Предтечи вполнѣ сохранился и даетъ понять, на сколько онъ цѣнный. Что же касается образа Богоматери, то онъ выброшенъ былъ на хоры церкви и найденъ темъ между книжнымъ шкапомъ и стѣнкой въ обезображенномъ и почти совсѣмъ облущенномъ видѣ. По уцѣльшимъ остаткамъ лица Богоматери, однако, видно, что онъ писанъ безусловно талантливымъ и увѣреннымъ въ своей кисти мастеромъ, тѣмъ самымъ, которымъ написанъ и образъ Іоанна Предтечи.

Изъ другихъ образовъ, добытыхъ Д. И. Яворницкимъ во время разъѣздовъ по губерніи, обращаетъ на себя вниманіе образъ преподобнаго Евстафія Плакиды, писанный на деревъ и находившійся въ церкви с. Зеленаго, Верхнеднѣпровскаго уѣзда. Техника письма не выше техники обыкновеннаго «маляра», но сюжетъ, форма образа и рама вокругъ него невольно обращаютъ на себя вниманіе.

Преподобный Евстафій, преслѣдуя однажды на охотъ оленя, углубился въ лѣсную чащу и тамъ потерялъ изъ виду животное. Утомленный преслѣдованіемъ и сильнымъ голодомъ, онъ въ изнеможеніи опустился на землю и возопилъ къ Господу съ молитвою. Послѣ горячей молитвы, поднявъ взоръ, онъ вдругъ увидѣлъ невдалекъ отъ себя, на большомъ возвышеніи оленя, между рогъ котораго сіялъ въ чудномъ свѣтѣ крестъ. Это послужило ко спасенію и жизни а вмѣстѣ съ тѣмъ души Евстафія, дотолъ язычника, а вмѣстѣ съ нимъ и всего его семейства. Видимо такой сюжетъ очень пришелся по душѣ запорожцамъ, которые вырзали, въ видѣ большого сердца, доску, на ней написали образъ преп. Евстафія, воина въ латахъ, со шлемомъ, снятымъ съ головы, и въ коленнопреклоненной позѣ, но вмѣсто обычной деревянной рамы вдѣлали образъ въ роскошные олени рога, выходящіе въ противоположныя стороны изъ лба оленя, покрасили ихъ голубой краской, а самые концы густо позолотили (см. в порядкѣ описи № 39)» [12, с. 15–16].

Яворницький розглядав спадщину не лише як історичне, а й як культурно-мистецьке явище, ставши першовідкривачем народного малярства, декоративного розпису й церковних старожитностей запорізького Придніпров'я. Згадки про старовинні запорізькі ікони посідають значне місце в листуванні вченого, про них повідомляють численні кореспонденти. У наведених ним відомостях про ікони трапляється стислий, але влучний мистецтвознавчий коментар, наприклад, «українсько-візантійський стиль», «українсько-італійський стиль», «прекрасне народне письмо» тощо. Використовувану ним термінологію застосовують і сучасні українські мистецтвознавці.

Стильову концепцію розвитку української ікони висуває й обґрунтовує Дмитро Степовик, котрий значну увагу приділяє розвитку ікон дуже цікавих національних варіантів усеєвропейських мистецьких стилів: ренесансу і бароко, досліджує відомі на весь світ українські ікони XVI, XVII та XVIII ст. — Козацької доби, з її знаменитими «Покровами» з побудовою високих церков та багатоярусних іконо-

стасів у них. Дмитро Степовик ґрунтовно вивчає мистецтво ікони західних земель України (від Волині на півночі до Закарпаття й Буковини на півдні) та центральних наддніпрянських районів і, на превеликий жаль, лише поверхово торкається мистецтва ікони східних земель, зокрема величезного пласта історії ікони — мистецтва ікони Придніпров'я.

Одним з найнаполегливіших і найдосвідченіших дослідників іконопису Придніпров'я була Л. І. Яценко, яка у своїй книзі «Українська ікона» [11] описала українські ікони кінця XVII — початку XX ст. у зібранні Дніпропетровського художнього музею, розглянула підвалини запорізької духовності. Упродовж тривалого часу, працюючи в Дніпропетровському художньому музеї, Л. І. Яценко вивчала історію збиральництва та формування колекції. У своїй книзі дослідниця проаналізувала та ввела до наукового обігу «Отчетъ Екатеринославскаго областного музея имени А. Н. Поля 1905 — 1906 гг.», який вважала «першим і досі останнім каталогом церковної старовини в музейній колекції Яворницького» [11, с. 7]. Оригінал Звіту зберігається в науковій бібліотеці Дніпропетровського історичного музею. Під час детального вивчення можна знайти розбіжності у фактах та цифрах книги Яценко та вищеназаного Звіту, а саме: в Яценко згадуються 82 ікони з колекції Яворницького, а в Звіті їх 110. Окрім того, в Дніпропетровському історичному музеї нами знайдено «Каталог Катеринославскаго обласного музея имени А. Н. Поля 1905 г.» де в розділі XII Древности церковныя (Из запорожскихъ церквей Екатеринославской губ.) наведено 23 ікони.

Завдяки Дмитру Івановичу Яворницькому в Дніпропетровську на початку XX ст., був один з найбільших і найбагатших археологічних музеїв України, який налічував понад 85 тисяч експонатів. Як відзначали свідки, сучасники Яворницького: «Музей ім. Поля містить у собі щонайновіші колекції експонатів з історії запорозького козацтва. Довга, уважна праця в збиранні експонатів до музею, що її переводив усеньке життя український учений та завідувач музею Яворницький, привела до того, що стіни стали тісні для музею і їх треба дуже розсунути, тобто в музеї занадто тісно і йому потрібно нового, просторнішого приміщення. Козацька зброя, «свячені ножі», піхви, речі побуту, струменти, рукописи, — наповнюють музей своєю безліччю» [10, с. 9].

У 1934 р. Яворницького звільнено з посади директора музею, майже всі співробітники репресовані в різний спосіб. З цього часу розпочалися руйнація музею та негласна заборона всіх здобутків Яворницького. Постраждав музей і від радянського тоталітарного режиму. Радянський атеїзм був не на користь сакральному мистецтву, недбале ставлення до церковних старожитностей відіграло свою негативну роль. У 1931 р. відділ церковної старовини реорганізується за розпорядженням влади у відділ антирелігійної пропаганди, що розмістився в скасованому, як діючий храм, Преображенському соборі, збереженому Яворницьким такою ціною від зруйнування.

Непоправної шкоди музею завдала Велика Вітчизняна війна. «Німці змусили звільнити приміщення музею під квартиру штабт-комісара. Звільняють. Приходять німці і або залишають, або забирають експонати, придатні для прикрашання квартир комісарів» [10, с. 15].

За новою інвентаризацією, 1947 р., за словами Л. І. Яценко, вже не можна уявити не тільки обсягу музейної збірки ікономалювання, але й відсутні в ній експонати, проте більша частина надходжень ікон 1905 р., у ній відсутня. Невизнана за авторську колекція Д. Яворницького в післявоєнні 40 — 50-ті рр. продовжувала розпорошуватися. У 1957 та 1964 рр. з Дніпропетровського історичного музею до Дніпропетровського художнього музею передано значну кількість творів українського мистецтва, зокрема ікони. Передані експонати не лише започаткували, але й визначили подальший напрям збиральництва Дніпропетровського художнього музею. Але актив передачі пам'яток не залишилося. Оскільки інвентаризувалися вони поступово, уявити їх кількість можна лише приблизно. Звісно, що деякі з ікон з плином часу не підлягали реставрації, але, на жаль, за словами співробітників музеїв: «зникали люди, зникали й ікони». Нині місце зберігання численних ікон із колекції Яворницького не визначено.

Розпочаті нами спроби провести нові дослідження з історії Придніпровської ікони привели нас до Дніпропетровського обласного архіву, в якому було виявлено виданій у 1910 р. Типографією Губернського Правління міста Катеринослава «Каталогъ Катеринославскаго областного музея имени А. Н. Поля 1910 г.», що містить перелік експонатів музею на 1910 р. Цей Каталог, як і Каталог 1905 р., не введено до наукового обігу. Ці першоджерела залишаються невідомими фахівцями, що негативно впливає на процес дослідження колекції Яворницького.

У розділі «Изъ заповорожскихъ церквейъ Екатеринославскойъ губъ» Каталога 1910 р. описано 136 ікон. Наведемо приклади опису з каталогу 1910 р.: «Неточная копія иконы «Покровъ Пресвятыя Богородицы», на деревъ, масляными красками, 24x18 см. Богородица стоить на облакахъ, съ распростертымъ омфоромъ; по сторонамъ св. Николай и архистр. Михаилъ. Внизу заповорожскіе знамена, клейноды и пушка, по объ стороны которыхъ стоятъ двъ группы заповорожцевъ въ красныхъ и зеленыхъ жупанахъ и красныхъ сапогахъ, въ молитвенныхъ позахъ; между ними правдоподобно находится кошевой П. И. Калнышевский, войсковой судья И. Я. Головатый и писарь Иван Глоба. Отъ губъ крайняго справа идетъ кверху надпись: «Молимъ, покрій насъ честнымъ твоимъ покровомъ избави насъ отъ всякаго зла». Над нимбомъ Богоматери надпись: «Избавляю и покрію люди моя. Исх. Гл. 3». По преданию. Икона написана въ виду грозившихъ Заповорожью несчастій предъ падениемъ Съчи. Изъ соборной церкви м. Никополя» [8, с. 167].

Очевидно, що, незважаючи на детальний опис сюжетів ікон, важливі відомості про основу, на якій створено ікону, її розміри, стан

збереження ікони, її оздоблення та ін. взагалі відсутні. Саме тому «Каталогъ Катеринославскаго областного музея имени А. Н. Поля. 1910 г.» не може повною мірою задовольнити сучасного дослідника й слугувати орієнтиром у наукових розшуках колекції.

Нині дослідження ускладнюються й тим, що доступ до архівів музеїв обмежено. Виявити, які саме ікони з колекції Яворницького збереглися в архівах Дніпропетровського історичного музею та Дніпропетровського художнього музею, дослідити й описати їх неможливо.

З'ясування генези і традиційних рис придніпровської ікони є однією з перспективних проблем української культури. Незважаючи на те, що донині збереглося чимало унікальних пам'яток придніпровського іконопису, понині немає окремої узагальнюючої праці, в якій було б проаналізовано наявний матеріал і відображено основні етапи розвитку та художні особливості регіонального іконопису. Не визначене місце придніпровської ікони в загальному процесі розвитку іконопису в Україні. Тому нині такими важливими є питання, які розкривають головні тенденції становлення та розвитку релігійного живопису придніпровського краю, його своєрідність, подібність та відмінність у порівнянні з іншими регіонами та потребують подальших досліджень.

Список літератури

1. Беднов В. Краткие сведения об архиве Самарского Пустынно-Николаевского монастыря / В. А. Беднов // *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии* : Вып. IV. [Редакция А. Синявского]. — Екатеринбург : Типография Губернского Земства, 1908. — С. 337–356.
2. Брайчевський М. Ю. Перспективи дослідження українських старожитностей XIV — XVIII століть / М. Ю. Брайчевський // *Середні віки на Україні*. Вип. I. — К. : Мистецтво, 1971. — 287 с.
3. Грабарь И. Введение в историю русского искусства : История русского искусства / [под ред. И. Грабаря]. — М. : Кнебель, 1912. Т. I. — 324 с.
4. Дорошенко Д. Короткий нарис історії християнської церкви / Д. Дорошенко. — Вінніпег, 1949. — 108 с.
5. Донцов Д. Дух нашої давнини / Д. Донцов. — 2-е вид. — Дрогобич : Відродження, 1991. — 341 с.
6. Жолтовський П. М. Художнє життя на Україні XVI — XVIII ст. / П. М. Жолтовський. — К. : Наукова думка, 1983. — 180 с.
7. Каталог Екатеринославскаго обласного музея имени А. Н. Поля : археология и этнография / [сост. Яворницкий Д. И.]. — Екатеринбург : Типография Губернского Земства, 1905. — 297 с.
8. Каталогъ Екатеринославскаго областного музея имени А. Н. Поля / [сост. Яворницкий Д. И.]. — Екатеринбург : Типография Губернского Правления, 1910. — 286 с.
9. Машуков В. Д. Воспоминания старожилов об иконе «Плачущего спасителя» находящейся в городе Екатеринославе в кафедральном Преображенском соборе / В. Д. Машуков // *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии (1904 1905)* : Вып. VI. [Редакция А. С. Синявского]. — Екатеринбург : Типография Губернского Земства, 1910. — С. 132–147.
10. Чабан М. П. Сучасники про Д. І. Яворницького : спогади / М. П. Чабан ; [В. Гіляровський, О. Пчілка, Є. Єнджеєвич та інші]. — Дніпропетровськ : Дніпро, 1995. — 204 с.

11. Яценко Л. І. Українська ікона кінця XVII — початку XX століття у зібранні Дніпропетровського художнього музею : каталог / Л. І. Яценко. — Дніпропетровськ : ДАНА, 1997. — 48 с.
12. Эварницкій Д. И. Отчет Екатеринославскаго обласного музея имени А. Н. Поля : 1905 — 1906 годов / Эварницкій Д. И. — Катеринослав : Типография Губернскаго Земства, 1907. — 232 с.
13. Эварницкий Д. И. Исторія запорожскихъ козаковъ : Съ рисунками. / Д. И. Яворницкий [Второе исправленное дополненное издание]. Т. 1. — М. : Первая женская типография Е. К. Гербекъ, 1900. — 688 с.

Надійшла до редколегії 30.05.2011 р.